

A hazai társadalomtudományi dokumentáció kezdetei a két világháború között

A természet- és alkalmazott tudományi, főként a műszaki dokumentáció hazai kezdetei – a vonatkozó szakirodalmi feldolgozások nyomán [1] – többé-kevésbé beépültek a könyvtárosok és szak-tájékoztatók emlékezetébe. Ezzel szemben a társadalomtudományi dokumentáció "szárba szökkenéséről" – talán Szabó Ervin és a Fővárosi Könyvtár ilyen jellegű kezdeményezéseit kivéve – alig esett és esik szó. Érdekes, hogy még Veredy Gyula is, aki a Fővárosi Könyvtár tisztviselőjeként egyike volt a dokumentáció itthoni apostolainak, miközben egyetemes értelemben propagálja e tevékenység térhódítását, egyszer-egyszer olyasmivel érvel, hogy pl. a dokumentációs szervezettségnek egyebek mellett valamely drága kísérlet esetleg több ízben való megismétlését kell megakadályoznia [2]. A kísérlet pedig – mint tudjuk – inkább a társadalomtudományokon kívüli területek művelőinek munkájára jellemző.

Még mielőtt ténylegesen bemutatnánk a hazai társadalomtudományi dokumentáció címben megígért kezdeteit, hadd időzzünk el néhány pillanatra magánál a dokumentációnál, minthogy annak jelentéstartalma az idők folyamán többször módosult. Míg *La Fontaine* és *Otlet* a dokumentációt gyakorlatilag bibliográfiai munkával azonosította, addig a későbbiekben sokan, köztük Káplány Géza is, egy másik végletet képviseltek. Náluk szinte minden érdemi könyvtáros tevékenység, így a dokumentumgyűjtés, -osztályozás és -közreadás egyaránt a dokumentáció fogalomkörébe soroltatott be.

Mi e helyütt *Polzovics Iván* meghatározását tartjuk irányadónak, mivel egyrészt a bibliográfiánál tágasabban, de azt sem kizárva, másrészt a túlzó értelmezéseknél célzottabban, a szakirodalom figyelésében és szelektálásában, lényegi tartalmainak feltárásában és szétsugárzásában, a dokumentációs termékek közreadásában és a nyelvi adaptációban látja a dokumentáció feladatát [3].

A fenti "feladatlajstrom" korántsem csak a természet- és alkalmazott tudományi dokumentációra illik, hanem dolgozatunk tárgyára, a társadalomtudományi dokumentációra is. A dokumentáció e két nagy tartományának kötelei közötti legfeljebb a szétsugárzás gyorsaságában lehetnek különbségek, mivel a társadalomtudományi hír, adat, tény és folyamat újdonságértéke többnyire minden következő feldolgozás számára fennmarad. A társadalomtudományi dokumentáció tehát elvileg "örök életű" terméket produkál, hacsak – mint nálunk 1945-ben – nem jön közbe értékpusztító kataklizma. Ebből következően nem is annyira sietős neki, mint a tudományos műszaki tájékoztatásnak. Ez persze nem jelenti azt, hogy az időtényező teljesen közömbös lenne a társadalomtudományokban, s ne lehetnének minősített esetek – és a dolgozatunk által átfogott időszakban voltak is –, amelyekben ez a tényező nagy szerepet játszhat.

És van még egy sajátossága a mi társadalomtudományi dokumentációnak: már a kezdetek "tárgyidejében" nagy szerepet játszottak benne a "szakirodalom előtti" adatgyűjtések és -felhalmozások.

"..., hogy magunk is egészen világosan lássunk"

Amikor – Trianon következtében – már "magasról nézvést" sem volt meg az ország, "s a Földnek népén" kívül a föld is elfutott, az összezsugorodott állami keretek között valahogyan kísérletet kellett tenni a trauma elviselésére és feldolgozására. E kísérletek között egyaránt voltak szánalmasak és esendők, irreálisak, de akadtak közöttük olyanok is, amelyek a tanulságok levonását követően érdemi munkát sürgettak.

Mindenesetre – a politikatudományt is beleértve – a magyar társadalomtudomány egyike volt azoknak az erőknél, amelyek a trauma érdemi meghaladására törekedtek. Miközben felettébb önkritikus volt korábbi mulasztásaival szemben, a "mit, merre, hogyan" adható válaszait is világosan megfogalmazta.

A vizsgálódások tárgya – a legkülönbözőbb diszciplínák nézőpontjából – a nagy hirtelen kisebbségi sorba szakadt magyarság lett, sőt vele együtt minden Magyarországon megmaradt nemzetiség. Új diszciplínák (kisebbségkutatás, magyarságtudomány) keletkeztek, de a régebbiek (szociográfia, szociológia, történettudomány, politológia stb.) esetében ugyancsak előtérbe került a kisebbségi aspektus.

A "merre" szinte kivétel nélkül – miért tagadnók – a békés revízió, a "justice for Hungary" iránya volt, ám ez a társadalomtudományokban szorosan és szigorúan kapcsolódott a "hogyan" kérdéséhez. *Teleki Pál* nyilatkozta erről: "...szükség van arra, hogy

magunk is egészen világosan lássunk, adatainkat komolyan szedjük össze, kritikai szűrőn bocsássuk át, mert a magunk igazát csak akkor tudjuk megvédeni, ha azt magunk is alaposan ismerjük" [4].

A társadalomtudományok mulasztásait, az elit felkészítésének súlyos hiányosságait Telekin kívül – természetesen – mások is bíralták. Az alábbiakban néhány "szálat" közlünk az efféle állásfoglalásokból:

"Aki figyelemmel kísérte az összeomlás utáni Csonka-Magyarország politikai küzdelmeit, annak észre kellett vennie azt a zűrzavart, amely a társadalomban a külpolitikai helyzet megítélése körül uralkodott... Sajnos így volt ez már a világháború előtt is, és a külpolitikai tájékozódásnak ez a hiánya a magyar nemzetet nem egy szempontból meglepetések, sőt kiábrándulások áldozatává is tette" [5].

"A mai Magyarország legműveltebb rétegeiben is kevesen tudják azt, hogy a háború előtti »művelt« Nyugatnak és nyugati jogintézményeknek feltétlen csodálata, valamint kritikamentes utánpótlása mennyire ártott hazánknak. Elfogadtuk a saját viszonyaink kellő és helyes elemzése nélkül a múlt században Nyugaton kitermelődött nemzeti eszme minden produktumát, így államtani szempontból különösen az egységes nemzeti állam rendszerét is... A lakosság heterogén volta miatt az egységes nemzeti állam gondolata az egybeolvadás helyett a szétesés erőinek szolgálatában állott, amit csak fokoztak azután a fenti elhibázott tétellel rokon, a nemzetiség pozitívista felfogásából kiinduló, komoly hasznot nem hajtó magyarosító törekvések" [6].

"A tiszta és elfogulatlan tudományosság alapján álló kutatás eredményeinek publikálásával terelhetnők talán a leghelyesebb irányba nemcsak a külföldnek, de saját hazánknak is közvéleményét, amely a nemzetiségi problémák tekintetében eddig sajnos, nem egy irányban, nagyon is tévesen volt informálva" [7].

Az ekként értelmezett tudományosság – szó szerint is lehet venni – kiált a dokumentáció megszervezése után. S valóban: több intézet kebelén belül ki is bontakozott ez a korszerű tevékenység.

A "dokumentációgazda" intézetek-intézmények

Ha a Polzovics-féle "feladatlapjstromot" megtoldjuk még azzal, hogy e feladatoknak általában egyaránt vannak aktív és passzív változatai, azt fogjuk tapasztalni, hogy az általunk felsorolt intézetek között a kiteljesedettséget illetően nagyok voltak a különbségek.

Az elsőként, még a trianoni szerződés aláírása (1920. június 4.) előtt megalakult (1920. április 18.) intézmény, a *Magyar Külügyi Társaság* tulajdonképpen sem kutatóintézet (1940-ben pl. 11 tagú "állandó irodai személyzet" intézte ügyeit), sem dokumentációs műhely nem volt, hanem mérvadó értel-

miségi ismeretterjesztő és nemzetközi kapcsolatápoló szervezet. Mindazonáltal két szempontból is emlékeztetnünk kell rá. Részint azért, mert kiadványai között több dokumentációs kiadvány szerepelt (pl. A nemzetiségi kérdés bibliográfiája. 1. r. A nemzetiségi kérdés 1918 előtt. Bp. 1922.; A Szövetséges és Társult Főhatalmak szerződésai Ausztriával, Cseho-Szlovákiával, Jugoszláviával és Romániával a nemzeti kisebbségek védelmére 1919–1920. Bp. 1921.; A magyarországi nemzetiségi kisebbségekre vonatkozó programok, törvényjavaslatok, törvények és rendeletek 1827–1920. Bp. 1922.), részint mert maga is ismerője volt a "dokumentáció után kiáltó" helyzetnek, és támogatója az efféle törekvéseknek, ami legfrappánsabban a pécsi egyetem Kisebbségi Intézetének létesítése érdekében végzett szervező és rendező munkájában jutott kifejezésre [8].

Csak megjegyezzük: a társasági "komoly tanulmányokon alapuló" ismeretterjesztés egy időben speciális dokumentációs kiadványra is támaszkodhatott, nevezetesen a Külügyminisztérium publikálta *Külügyi Szemlére* (1920/21–1925; 1929–1944), azaz egy olyan kiadványra, amelynél társadalomtudományi arculata ellenére fontos volt a gyorsaság.

A következő, immár valóságosan "dokumentációgazda" intézmény a *Magyar Statisztikai Társaság Államtudományi Intézete* lett. "A statisztika magyar tudományos művelői által 1922-ben alapított Társaság 1924-ben demográfiai szakosztályt hívott életre, hogy az ország területén kívül élő magyarság viszonyainak állandó megfigyelésével és nyilvántartásával foglalkozzék... Mivel e munkálatoknak a népesedési viszonyokon felül a gazdasági és politikai állapotok tudományos megfigyelésére is ki kellett terjeszkedniük, hogy összefüggő képet nyerhessünk az egész magyarságot érdeklő kérdésekről, a társaságban élénk visszhangra talált az az indítvány, hogy az említett célok szolgálatára egy külön intézet alakíttassék. A megvalósulás elé tornyosuló akadályok leküzdése után 1926. november 19-én tartott rendkívüli közgyűlésen a Társaság Teleki Pál grófnak, az eszme legjelesebb harcosának javaslata értelmében megalapította az Államtudományi Intézetet" – idézi egyik előadásában Nagy Iván a Magyar Statisztikai Társaság beszámolójának "alapításra emlékeztető" passzusait [9].

Az Államtudományi Intézet, tudjuk meg Bibó Istvántól, a 30-as évektől kezdve mind nagyobb intenzitással foglalkozott "a magyar határrevízió mozgalomra és a határokon túli magyar kisebbség statisztikájára és sérélméire vonatkozó adatgyűjtéssel", s e célból nyelvi referensek álltak a rendelkezésére [10]. Az intézet ily módon hatalmas – 900 ezer cédulából – álló adattárat halmozott fel. Ennek az intézetnek imént hivatkozott forrásunk szerint "mozgékonyak, felvilágosítások adására mindenkor készen" kellett lennie, amit az 1931–1941 közötti időszakra vonatkozó igazgatói jelentés értelmében [11] azzal kell kiegészíteni, hogy az Államigazgatási Intézet ezt a fürgeségét valójában a kormány – ma így mondanánk – döntés-előkészítő és konzultációs doku-

mentációs intézményként valósította meg (pl. szakértői részt vettek az első és a második bécsi döntés folyamatában).

Noha az intézet publikációs tevékenysége nem volt túlságosan sűrű [12], annál inkább jeleskedett e téren a mögötte álló anyaintézmény, a Központi Statisztikai Hivatal.

Kiadványsorozatainak (pl. a *Statisztikai kéziratok közleményeknek*) egyes darabjai és sorozaton kívüli kiadványai minden kétséget kizáróan forrásértékűek a társadalomtudományi kutatás számára, s lényegében a statisztika valamennyi részterületét (népesezés-, kultúr-, gazdaságstatisztika stb.) felölelik [13].

Időrendben a harmadikként született "dokumentációgazda" a *Magyar Szociográfiai Intézet* volt, amelyet a "magyar állam és környező országok viszonyaira vonatkozó adatok nyilvántartását végző irodaként" hozott létre a 2146. ME II. sz. rendelet. Mielőtt külön fejezetben bemutatnók az intézet tevékenységét, idézzük Teleki Pál elismerését: "Az úgynevezett Szociográfiai Intézetben gyűjtöttem mindazt, ami Magyarországról, a szomszéd országokról, a megszállott területekről nyomtatásban megjelent... az intézet bibliografikus intézetté nőtte ki magát" [14].

Csakhamar intézményesülési igénnyel lépnek fel a Trianon utáni helyzet következtében kialakult új diszciplínák is. A kisebbségkutatás e próbálkozásai 1928/1929-ig vezethetők vissza, a magyarságtudomány ebbéli igényével valamivel később, a harmincas évek derekán jelentkezett [15].

Ez az intézményesülési hullám főként az egyetemekeket vette célba, minthogy mindkét új terület interdiszciplináris, a propagandisztikus hatásoknak kevésbé kitett környezetet kívánt, továbbá mindenekelőtt az új elit korszerű kiképzését célozta. Erről Teleki Pál a kisebbségkutatással kapcsolatban így beszélt: "A munka politikai részét elintézi a kormány és a politikusok, akik ezzel aktíve úgy is foglalkoznak. Itt tisztán tudományos intézetről van szó, hogy elérjük a tudatlanságnak megszüntetését ezen a téren. Az intézet feladata elsősorban az ifjúság tudását növeli a kisebbségi kérdésekben, és begyakorolni ezt az ifjúságot abba, hogy verzátus nemzedék neveltsék e tekintetben. Hogy eddig csak incidentálter neveltünk munkásokat ennek a kérdésnek, azt most rendszeres munkálkodás kövesse, s erre a különböző tudományzakoknak kollaborációjára van szükség. Nézetem szerint tehát az intézet célját nem a propagandában kell keresni, hanem megfelelő tudományos művelést és nevelést kell abba adni" [16]. Mutatis mutandis Teleki elképzelése a magyarságkutató intézetek létrehozására is alkalmas.

Az egyetemi kisebbségi és magyarságkutató intézetek a harmincas évek második felétől kezdve jöttek létre. Közülük az első a pécsi egyetem Kisebbségi Intézete volt. Megszervezője, *Faluhelyi Ferenc* professzor azonnal élt is az ilyen intézetek létesítését engedélyező – 1936. január 12-én kelt – kultuszminiszteri "salvus conductus"-szal [17].

Bennünket – szerteágazó és példamutató dokumentációja folytán – éppen a pécsi intézetnek a munkája érdekel, amelyet ugyancsak külön fejezetben fogunk bemutatni.

A társadalomtudományi intézményesülés következő állomása az *Erdélyi Tudományos Intézet*, amely Észak-Erdély visszatérését szorosan követően, 1940. október 20-án keletkezett. Komplexitását jelzi: egyszerre 11 szakosztálya kezdte meg működését. Az intézet részint a már elkészült művek publikálására, részint a félig elkészültek befejezésének támogatására vállalkozott. Kutatásai, felmérései és gyűjtései általában egy-egy tájegység komplett feldolgozására, adat- és okmánytárak, topográfiák felhalmozására törekedtek. Mondhatni: az intézet a "gyűjtés + dokumentációs feldolgozás + tudományos értékelés" hármasságának szoros, egymást gyorsan és szorosan követő egységében tevékenykedett. (1945, a Romániához való visszakerülés után az intézet még egy darabig vegetált, majd a kolozsvári akadémiai fiókba betagosítva "halt el" a negyvenes évek végén [18].)

Az egyetemeken kívüli társadalomtudományi kutatás szervezetét hozta szintézisbe – a halálával is etikus magatartásra intő névadó emlékeztetere – a *Teleki Pál Tudományos Intézet*, amelynek megalakulását *Hóman Bálint* 1941. szeptember 15-én jelentette be. Az új csúcshintézet égisze alá mindenekelőtt az Államtudományi Intézet került, amely ezzel párhuzamosan magába olvasztotta a Magyar Szociográfiai Intézetet, az 1940-ben alapított magyarságtudományi profilú *Táj- és Néprajzkutató Intézettel* együtt. A Teleki Intézet másik nagy egysége az Erdélyi Tudományos Intézet lett. Harmadikul egy újonnan szervezett, de hamarosan igen intenzív tevékenységbe kezdő intézmény, a *Történettudományi Intézet* csatlakozott hozzájuk. Az intézet bibliográfiai-dokumentációs tevékenysége ugyancsak gyors fejlődésnek indult, ezért bemutatása szintén külön fejezetet érdemel.

A Magyar Szociográfiai Intézet bibliográfiai-dokumentációs tevékenysége

Eseménytörténeti fejezetünkben – reméljük – kitetszett, hogy az "igazat mondd, ne csak a valót" etalonként tekintő tudományosság és a dokumentációs munka között milyen szoros a kapcsolat. Ez a tudományosság ui. az előzetesen összegyűjtött, feltárt, rendszerezett hírek, adatok, tények és folyamatok tüzetes szemügyre vételével, összehasonlításával, sőt ütköztetésével, magyarul mondva: kritikai módszerrel operál, azaz egyszerűen nem létezhet dokumentáció nélkül.

A két világháború közötti időszakban a társadalomtudományi dokumentációs munka a Magyar Szociográfiai Intézetben teljesült talán a legjobban, még-

pedig olyannyira, hogy igazgatójának, *Krisztics Sándor*nak a felfogásában a szociográfia és a dokumentáció közé már-már egyenlőségjelet lehet tenni. Hadd mutassuk be erre vonatkozó utalását [19]:

"A szociográfiának nem elmélete, nem iránya, hanem eszménye, ideálja... az adatgyűjtés mind tökéletesebbé tétele. Ebből a szempontból fogtuk fel a szociográfiát, amikor a Magyar Szociográfiai Intézetet létrehoztuk. A helyes helyzetismerés számára adatgyűjtő és adatrendező központi irodaként igyekeztünk azt kifejleszteni. A Magyar Szociográfiai Intézet társadalomtudományi információs és dokumentációs irodaként kezdte meg működését, s ettől az eszménytől nem tért el."

Az intézet önmaga meghatározta diszciplináris (a társadalomtudományok összessége), dokumentációs műfaji (az aktív és a passzív válfajok a bibliográfiától az adattárakig) és földrajzi paraméterek szerinti (korántsem csak a hazai irodalmat figyelte) határai felettébb tágak, ha ugyan nem túlságosan tágak voltak. Ennek ellenére amikor csak tehetette, kiadványokban is szerepeltette gyűjtő-feldolgozó-rendszerező munkájának eredményeit (vö. a Községi adattár és a Magyar Szociográfiai Intézet kiadványai c. sorozattal és a Magyar Szociográfiai Intézet Közleményei c. negyedéves periodikummal). Az eseti tájékoztatásban ugyancsak előzékeny volt: "...volt olyan esztendő, amidőn több mint kétszáz kutató járt az intézetben, s több mint háromszáz esetben adott írásbeli választ községi adattári és bibliográfiai tartalommal. Szakminisztériumok számára is számos esetben állott úgy gyors felvilágosításokkal, mint hosszabb időt igénylő munkával készült felvilágosításokkal rendelkezésre."

Az intézet adattárai és dokumentációs-bibliográfiai vállalkozásai a következők voltak:

► A községi adattár, amely a *Fayol*-féle közigazgatási adattár rendszerének alapvetésével a történelmi Magyarország összes tájegységére, megyéjére (Budapest kivételével), városára és községére nézve minden olyan adatot nyilvántartott, amely bárhol és bármikor nyomtatásban megjelent, emlékiratban szerepelt és levéltárakban fellelhető volt. Az adattár retrospektív felöltésének céljából 1941-ig analitikusan feltártak 29 topográfiai munkát 67 kötetben, 93 megyei és városi monográfiát 164 kötetben, 6 okmánytárat 80 kötetben, 63 standard munkát 130 kötetben, 20 folyóiratot 338 kötetben, azaz összesen 779 kötetnyi publikációt. Ez több mint egymillió cédulát eredményezett. A belőlük készített kartotékokat megye-járás-község szerint betűrendben tették hozzáférhetővé. Az irodalmi források adatait a Központi Statisztikai Hivatal településsoros népszámlálási, népmozgalmi, gazdasági és kultúrstatisztikai adataival egészítették ki, ami további kb. 100 ezer cédulával bővítette az adattárat. A KSH-adatoknak köszönhetően egyebek mellett rendelkezésre álltak a történelmi Magyarország valamennyi településének 1880 és 1930 közötti nemzetiségi, illetve 1869 és 1930 közötti vallási

adatai. Az eddig említett forrásokon kívül feldolgoztak még az Országos Levéltár anyagából 470, a Pesty-helységnevtárból 13, és három Baranya megyére vonatkozó kézirati forrásból 20 kötetet, amelynek hozadéka csaknem elérte a 100 ezer cédulát. Az adattárat folyamatosan fejlesztették múltbeli és újonnan keletkezett adatokkal egyaránt. Aki a fenti számszerűsések mögé kívánna pillantani, megteheti, mivel a feldolgozott művek bibliográfiai leírásai is rendelkezésre állnak a legutóbb említett forrásunkban. Ez a jegyzék felettébb tanulságos: a régebbi társadalomtudományi termés java műveit tartalmazza.

- A *Közigazgatási tájékoztató lapok* c. gyűjtemény 3376 darabból állt, azaz Csonka-Magyarország valamennyi településének adatait tartalmazta az 1925. évi állapot szerint. Ez a bázis belügyminisztériumi rendelet nyomán létesült, a Magyar Szociográfiai Intézet letétként kezelte és bocsátotta az érdeklődők rendelkezésére.
- A *helytörténeti bibliográfia* kb. 40 ezer katalóguscédulát tett ki – tájak-régiók-megyék-városok-községek szerinti betűrendben. Benne a községi adattárban feldolgozandó, illetve már feldolgozott publikációk – könyvek és cikkek – bibliográfiai leírását gyűjtötték össze.
- Az *Erdély-bibliográfia* 15 ezer leírásának összegyűjtése – a második bécsi döntés nyomán – Erdély "kettévágásával" vált aktuálissá. A bibliográfiával az intézet az irántunk korántsem lojális román és német összeállítások – kárunkra elkövetett – hiányosságait pótolta. Szerkezete decimális rendszerű volt.
- A *Bánát-bibliográfia* 1800 címből állt, s összegyűjtését ugyancsak az irántunk pozitív forrásokra való figyelemfelhívás tette szükségessé.
- A szociográfiai térképek tára 1941-ben még csak éppen elindult vállalkozás volt: a községi adattár egyes adatainak térképekre rajzolását realizálta 23 Baranya megyei térkép elkészítésével. Ilyen módszerrel aztán minden megyét fel lehetett volna dolgozni.
- A *községi adattár* alapozta meg a községi monográfiák megírásait. Az adattárban felhalmozott adatok hasznosításával összesen 60 Baranya megyei község monográfiája készült el. Mivel ezek egy része az intézet vonatkozó sorozatában meg is jelent, minden falu számára például szolgált: miként írhatja – írathatja – meg saját monográfiáját.
- A *társadalomtudományi bibliográfia* gyűjtési határai kezdetben közép-európai régiókra vonatkoztak, ám csakhamar egyetemessé táultak ezek a határok. A vállalkozás keretén belül a könyveket és folyóiratcikkeket dolgozták fel. Az 1924 – 1928 közötti anyag nyomtatásban is megjelent, a későbbi évek munkálataira nem volt fedezet. 1941-ig mindenesetre 450 ezer könyv és folyóiratcikk felvétele gyűlt össze ebben a TO szerint fejlesztett kartotékban.

- A központi társadalomtudományi szakkatalógus 6 budapesti nagykönyvtár nyomtatott katalógusainak és gyarapódásainak feldolgozásából keletkezett. Az indulás éve itt is 1924 volt. Fejlesztése 1941-ig naprakészen folyt. Összesen kb. 650 ezer cédulát tartalmazott.
- A magyar társadalomtudományi katalógus 1876-tól kezdve a magyar és magyar vonatkozású könyv- és folyóirat-irodalmat foglalta magában, és a beszámoló időpontjában 60 ezer cédulát tett ki. Fejlesztését folyamatosan végezték.
- A magyar kormányzati bibliográfia valójában jogszabálymutató volt. 1924. és 1925. évi anyaga nyomtatásban is megjelent; azután még további két évfolyamra való anyag sajtó alá rendezése készült el.
- A hírlapindex a legfontosabb hazai és külföldi napilapok releváns közleményeinek-cikkeinek leírását tartalmazta volna, csak hogy kivitelezésére nem volt meg a fedezet. Helyette a Külügyminisztérium kiadványát, a *Külföldi Lapszemlé*t kezdte az intézet felválni, cédulákra ragasztani, és kartoték-ká szervezni. Ez évi kb. 20 ezer tételt jelentett. A munkát – ugyancsak anyagi hiányában – fel kellett függeszteni.
- A magyar tudományosság szellemi kataszterének felfektetését Teleki Pál kezdeményezte. Akkor – kérdőíves módszerrel – 800 tudós és szakember jellemzőit sikerült begyűjteni (szakismeret, a szakismeret elsajátításának mélysége, idegennyelv-tudás). Az adatbázis aktualizálása fedezet hiánya miatt nem folytatódott.
- 1941 augusztusában indult az intézet évnegyedes folyóirata, a *Magyar Szociográfiai Intézet Közleményei*. Róla ajánlásában Krisztics a következőket szögezi le: "A hosszú idő óta rendszeresen folyó társadalomtudományi és magyar helytörténeti adatgyűjtő munka eredményeinek szélesebb körben való ismeretté tételére szolgál... A cél nemcsak az, hogy az intézet gazdag gyűjteményeire felépülő szakkikkek készüljenek, hanem hogy az intézet egyes gyűjteményei is közzététessenek... Szakkikkek megírásakor, a felkérés alkalmával, kész bibliográfiával szolgálunk munkatársainknak, nemcsak megkönnyítve ezzel az író munkáját, hanem biztosítva azt is, hogy előbbre vihető legyen a feldolgozandó téma. A közlemények jövőendő számaiban közérdekű kérdések bibliográfiáinak,... valamint a helytörténeti bibliográfia egyes részleteinek közzététele állandó rovatként fog szerepelni. Eppen így a közlemények minden száma a megelőző negyedév társadalomtudományi bibliográfiáját,... továbbá a megelőző negyedév alatt megjelent összes magyar könyv címeit szakrendbe foglaló Magyar Nemzeti Bibliográfiát is állandó rovatként fogja tartalmazni."
- Krisztics, illetve a Magyar Szociográfiai Intézet fenti közlési elhatározásainak 1944-ig eleget is tett. E teljesítmények ellenére Krisztics és intézetének könyvtáros szakmai megbecsülése felettébb lako-

nikus. A Sallai–Sebestyén 2. kiadásában pl. ennyi megjegyzés esik róluk: "1941–1944 között a Magyar Szociográfiai Intézet adta ki a Magyar Nemzeti Bibliográfia évi 10 füzetét" [20]. Semmi több.

A negligálásnak lehettek ideológiai okai, de az is közrejátszhatott benne, hogy az intézet által felhalmozott adattárak 1945 után szétszóródtak, megsemmisültek. Bibó István, aki *Keresztury Dezső* minisztersége idején igazgatója lett a Teleki Intézet helyébe lépő Kelet-Európai Intézetnek, "már 1946–48-ban is »csak szertehányódó piszkos-cédulákat« látott az államtudományi tagintézet két háború között feltárt, rendezett anyagából. Feltehető, hogy a többi tagintézményével is ugyanez történt: szertehányódott, szertehánytatott. Annyi bizonyos, hogy a felbecsülhetetlen értékű adatbázis nagy része nyomtalanul eltűnt, az utókor számára inkább az hasznosítható belőle, ami az egykorú publikációkban lecsapódott" [21].

A pécsi kisebbségstudományi dokumentáció

Teleki Pál, a két világháború közötti időszak minden fontos hungarológiai és kisebbségkutatási vállalkozásának széles látókörű, nagyvonalú kezdeményezője, mondhatni szellemi mecénása – mint láttuk – különös jelentőséget tulajdonított az egyetemi ifjúság képzésének kisebbségi témákban. Faluhelyi professzorral karöltve végül is az ő oktatás- és tudománypolitikai koncepciója szabott medret a pécsi egyetem Kisebbségi Intézete munkálkodásának.

Teleki Pál, *Apponyi Albert*, több országgyűlési képviselő támogatása-szorgalmazása, a pécsi egyetemi ifjúság memorandumja, s végül, de mondhatni: elsősorban Faluhelyi Ferenc áldozatos előkészítő-szervező munkája nyomán végül is 1936 elején alakult meg hivatalosan ez az intézet.

Működése méltónak bizonyult Teleki Pál várakozásaihoz, minthogy valóban ráillik a "hallgatóközpontúság" dicsérete. A legtehetségesebb hallgatók az intézet belső munkatársai lehettek: számuk 1936 elején 6, végén pedig már 22 volt. 1940-ig összesen 72 hallgató kapcsolódott be a munkálatokba, mindenekelőtt a dokumentációs tennivalókba. Ami a hallgatók tudományos munkájának színvonalát illeti, álljon itt az intézetben keletkezett disszertációkat a háború után átvévő Baranya Megyei Levéltár igazgatójának a véleménye: a dolgozatok közül a Baranya megye nemzetiségi viszonyaira vonatkozók voltak magasan a legszínvonalasabbak [22].

A hallgató-központúság mellett az intézet dokumentációs törekvései és eredményei érdemelnek az utókortól különös figyelmet. A figyelemben részesítést megkönnyíti, hogy egyedül ennek az intézetnek a könyvtári-dokumentációs apparátusa maradt meg úgy-ahogy a háború után, legalábbis abban az értelemben, hogy becsülhető a veszteségek "szaldója".

Két forrás egybevetése kínálja számunkra ezt a lehetőséget. Az egyik az intézet "atyjáé", Faluhelyi Ferencé 1941-ből [23], a másik az "ömlesztett hagyaték" feldolgozásának vezetőjéé, aki egészen az intézet megszűntéig, 1948-ig tekinthette át a fejleményeket [24].

Mielőtt azonban a hagyaték sorsát közelebből szemügyre vennők, idézzük fel Faluhelyi koncepcióját az intézet tudományos tevékenységének irányáról: "A külföldi példákat látva... meg kellett állapítanunk, hogy Csonka-Magyarország sem nélkülözhet soká egy ilyen tudományos intézetet, hisz a magyarságból több mint három és fél millió került a trianoni határokon túl..., és a mellett a csonka ország öntudatosá vált nemzetiségei... jelentős új feladatok elé állították az ország kormányzatát" [25].

Nagy jelentőséget kell tulajdonítanunk a szerző ama meggyőződésének, hogy a határon túli magyarság helyzetével foglalkozó tudományos munka, az e munkában elért eredmények publikálása, a vonatkozó dokumentációs apparátus kiépítése lényegében egyenlő súlyú feladat a magyarországi kisebbségekre vonatkozó tennivalókkal. Feltesszük, ezt a koncepciót olyasfajta jelzésnek kell tekintenünk, amelyet – igaz, más metszetben – a Történettudományi Intézet is képviselt, s annak jegyében azért vizsgálta egységes keretekben a magyar és nem magyar kisebbségek helyzetét, mert felettébb fontosnak tartotta a dunatáji népek, etnikumok történetének, kultúrájának, e kultúrkörök egymásra hatásának tudományos elemzését [26].

A széles látókör lenyomatának tekinthetjük az intézet szervezetének tagolódását, amelyben "osztálytárust" élvezett mind a külföldi magyar kisebbségek, mind pedig a hazai nemzetiségek, továbbá az általános kisebbségi kérdéskörök gondozása. Az intézetben folyó munka hangsúlyait jelzi, hogy az osztályvezetők kitüntetett feladata volt az adott terület könyvtári és dokumentációs gondozása (a könyvek és a cikkanyagok feltárása, kartotékok fejlesztése stb.).

A kisebbségi téma – mai szóval – multidiszciplináris jellegét, s az ebből adódó feladatokat Teleki annak idején a különböző tudománysszakok "kollaborációjának" követelményeként fogalmazta meg. A pécsi intézet dokumentációja erre a kihívásra az irodalom igen sokszínű tartalmainak a kifejezésére alkalmas, alakilag standardizált osztályozási rendszerének kimunkálásával és a cikkanyag ilyen alapú indexelésével válaszolt. A rendszer egyik metszete az ún. horizontális (országok, régiók, nemzetközi szervezetek szerinti), a másik pedig a vertikális tagolódás volt. Az imént emlegetett "kollaboráció" értelmezésére, mibenlétére nem árt felsorolnunk az osztályozási rendszer vertikumának elemeit: a) jog; b) statisztika, szociográfia; c) történelem; d) földrajz, közlekedés, néprajz; e) közgazdaság, kereskedelem, technika; f) kultúra, iskola, színház, tudomány, művészet; g) szociális kérdések; h) sajtó; i) nemzetvédelem, hadügy; j) belpolitika; k) külpolitika; l) kommunizmus; m) kisebbségi kérdés(?); n) szabadkőmű-

vesség(!); o) zsidókérdés; p) pénzügy; q) tengerészet (kereskedelem); r) vallásügy; s) egészségügy; t) gyarmatügy; u) közmunkák; v) vegyes kérdések; x) revízió; z) propaganda [36].

Természetesen döreség lenne számon kérni a rendszeren a mai tudományos közgondolkodás és a mögöttük húzódó fizikai és szellemi folyamatok friss fejleményeit, ámbátor például a "közmunkák" kifejezés manapság újra ismerősen cseng... A gonosz tréfát félretéve, egyetlen megjegyzés mégiscsak kívánczik a fogalomrendszer értelmezéséhez: mivel-hogy az a)-tól z)-ig felsorolt összes kifejezés nyilvánvalóan csak a kisebbségi összefüggésekben releváns, feltehető, hogy az "m) kisebbségi kérdés" a téma általános érvényű taglalását jelenti.

Visszatérve az intézet könyvtári-dokumentációs apparátusának életútjára, a könyvvállomány 1940-ben 1200 kötetet tett ki, 1948-ban viszont már 5026 kötetet, miközben az Egyetemi Könyvtárba került és a dokumentációs katalógusban feldolgozott maradvány 3540 mű. A szétszóródott hírlap- és folyóirat-gyűjtemény 1940-ben 69 kurrens napi- és hetilapból, valamint 49 folyóiratból gyarapodott, 1944-ben pedig 39 napi- és hetilapból, továbbá 64 folyóiratból. A külföldi sajtó egyre akadozóbb beáramlása – feltehetőleg – a háborús események számlájára írható. A periodikumok egyebekben zömmel ajándékok révén gyarapodtak. E gyűjtemény pusztulásában a legfájdalmasabb az utódállamok magyar nyelvű rendezett és bekötött hírlapállományának a megsemmisülése.

A dokumentációs munka fundamentuma a sajtó-kivágot és cikkgűjtemény fejlesztése-gondozása volt. A megmentett kivágotok száma 8000, amelyek 82 hírlapból és folyóiratból származtak. (A periodikumok közül csupán 13 volt magyar, a többi külföldi.) Hogy az Egyetemi Könyvtár által átvett cikkgűjtemény mekkora volt eredetileg, arra nézve fogadjuk el Faluhelyi professzor korabeli beszámolóját: "A kivágot cikkek eddig körülbelül 1000 címszó keretén belül helyezkednek el... ez körülbelül 40 000 cikket jelent."

Bizonyos terminológiai-értelmezési problémák akadályozzák tisztánlátásunkat az Egyetemi Könyvtár által "iratanyagnak" titulált állomány vonatkozásában. Nem derül ki ugyanis, hogy ebből az anyagból mennyi volt az a kardinális jelentőségű kézirat anyag, amelyet Faluhelyi "az utódállamokban élő magyarságról készült" kéziratokként és jelentésként említ.

Az intézetben folyó munka igényességét, s egyben a dokumentáció nagyvonalú, teljes értelmezését jelzi, ahogy Faluhelyi a térképekkel és a fotókkal kapcsolatos tennivalókat exponálja, ui. mind a térképek, mind a fotók esetén egyaránt gondolt a magyarság és a hazai nemzetiségek "megörökítésére". A gyűjteményt átvevő és rekonstruáló könyvtár beszámolója – sajnos – erről az állományrészről nem tesz említést.

A Történettudományi Intézet kezdeményezései

A Történettudományi Intézet lett az 1941. szeptember 15-én alapított Teleki Pál Tudományos Intézet harmadik tagintézménye. Igazgatója, *Deér József* a következőképpen határozta meg hungarológiai kutatásainak két fő vonulatát: "...az egyik a magyarság mindenkori helyének, szomszédaival vagy általában más népekkel való kapcsolatainak, a magyar és az idegen nyelvű történettudományi irodalmak viszonyának kérdéseiből adódik, a másik azon kérdésekből, amelyek a magyarság belső fejlődésére, így népi, társadalmi és állami sajátosságaira vonatkoznak" [27].

Az intézet eredeti programja tehát még egyenlő súlyú, fontosságú feladatnak tartotta a kelet-közép-európai regionalizmus és a hungarocentrizmus képviselését. E tudománypolitikai jelentőségű koncepció időtállóságáról, a két irány valóságos egyenrangúságáról (ti. az intézet kebelében) természetesen nem tisztunk ítéletet alkotni. Lehetetlen viszont elsiklanunk az intézet (az impresszum szerint a Teleki Intézet) francia nyelvű és "hozományba" kapott folyóirata, a *Revue des Études Hongroises* címének módosítása felett. Az új cím ugyanis – 1943-ban *Revue d'Histoire Comparée* lett, okszerűen *Études Hongroises* alcímmel [28].

A címváltozás önmagában sejteti, hogy a két irány közül az első, a "magyar és az idegen nyelvű történettudományi irodalmak viszonyának" vizsgálata került előtérbe. Feltételezésünket erősíteni látszik az új címmel jelentkező folyóirat bevezető-iránymutató tanulmánya (*Kosáry Domokos*: Sur quelques problèmes d'histoire comparée – Az összehasonlító történettudomány néhány problémájáról), különösképpen annak *Pirenne* francia történészre hivatkozó része: "Ha a nemzeti identitás és eredetiség fogalmát meg akarjuk érteni, arra egyetlen eljárás alkalmas, a történeti összehasonlító módszer." Mert: "...a nemzeti történetírás etnocentrikus. Abba a hibába esik, hogy ha a kortárs Európában nem talál hasonló intézmény- vagy szokásrendszert, az egyes jelenségekben a nemzeti génusz megnyilvánulását látja. Pedig valószínű, hogy az adott jelenségek nagyon is általánosak voltak Európában, csak az idők folyamán eltűntek..." [29].

A kelet-közép-európai régió országainak és népeinek történelmében a sajátosságok és a közös cselekvésekben megnyilvánuló hasonlóságok megvizsgálásával, a szintézisteremtéssel kapcsolatos igény mutatkozik meg a folyóirat több más tanulmányában is. A teljesség igénye nélkül említjük *Deér József* tanulmányát Horvátország és Magyarországi politikai kapcsolatainak eredetéről [30], *Gáldi László*: A magyar civilizáció hatása az erdélyi románság tudományos életére [31], vagy *Szabó István*: Etnikai asszimiláció a Kárpát-medencében [32] című munkáját.

Immár a társadalomtudományi dokumentáció szempontjaitól vezérelve kell megemlékeznünk a folyóirat "Kritikai áttekintés" rovatáról, amely egyben jelzi az intézet munkatípusát is. Az állandó rovatban olyan forrásfeltáró, értékelő-áttekintő szintézisek jelentek meg rangos történészek összeállításában, mint *Gogolák Lajos* szlovák, *Makkai László* román histográfiája vagy *I. Tóth Zoltánnak* a román történetírásról szóló szemléje [33].

Világos, hogy egy tudományos intézet munkáját, s főképp annak "hinterlandját" csak részben mutatja fel a publikáció műfaja. Hinnünk kell *Deér József* koncepciójának megvalósulásában, hogy ti. "Az intézet által irányított forrásfeltáró tevékenység során olyan adatbázis létesül, amely megfelelő módon rendszerezve a különböző szakkutatások megkönnyítését szolgálhatja" [34]. Nemcsak arról van szó, hogy az említett, publikált bibliográfiai műfajok pusztán feltételezik egy jelentős könyvtári-dokumentációs infrastruktúra jelenlétét, hanem főképp arról, hogy – miként a dolgozatunkban említett más tudományos műhelyek esetében is – a tudományosság alapvető kritériumának tartották a tények tiszteletét, azaz a kutatások gyűjteményi-bibliográfiai-dokumentációs megalapozását. Sőt: amint az a bemutatott példából is kitűnhetett, a tudományos munka szerves részének tekintették a forrásokban publikált irányzatok, felfogások kritikai-értékelő tálasát, azok szintézisét, tehát a bibliográfia-dokumentáció műfaját.

Ami pedig a dokumentációs munka alapozó publikus munkálatait illeti, a Történettudományi Intézet adta ki – a folyóirat mellékleteként – a Kárpát-Európa bibliográfiát, amelynek 1942. évi kurrens füzeté 1040 tételt regisztrált [35].

A történettudományi szakbibliográfia felépítése a következő: Általános kérdések – Az egyes országok (Csehszlovákia, Horvátország, Magyarország, Románia, Lengyelország, Erdély, Szerbia, Szlovákia) irodalma. A fejezeteken belül az első csoportba került az átfogó témák irodalma, az összefoglaló művek, bibliográfiák, gyűjteményes kötetek; a másodikba a nemzeti történetírás művei; a harmadikba pedig az említett országok nemzetiségeire vonatkozó irodalom. Az alcsoportokon belül (feltehetőleg a regisztrált tételek nem túl nagy számára tekintettel) további tematikai csoportosítással nem éltek, a közlés további rendje kronologikus. A jelentősebb művek leírásait magyarázó jegyzetekkel, esetenként annotációkkal egészítették ki.

A bibliográfia – s egyben a folyóirat – szerkesztőjének, *Benda Kálmánnak* az előszavából tudjuk, hogy a mű kiadását valóságos nemzetközi együttműködés alapozta meg: *Georges Pascu* (Iasi) gondoskodott a román, *Arany László* (Pozsony) a szlovák, *Maria Neorisc* (Zágráb) a horvát, *Valerian Kłafaczyński* (Poznań) a lengyel fejezet teljességéről. Joggal tekinti a szerkesztő ezt a koncepciót egyben a kárpát-medencei tudományos együttműködés kezdeti, ám biztató jelének [36], amely – engedessék megjegyeznünk – sajnos folytatás nélkül maradt.

Nem rendelkezünk viszont információkkal arról, hogy mi lett a sorsa a Történettudományi Intézet teljes "dokumentációs nyersanyagának". Megérne egy misét példának okáért annak a vizsgálata, hogy az I. Tóth Zoltán, majd Kemény G. Gábor és Katus László szerkesztette, már jóval a háború után megjelent Magyar történeti bibliográfia egyes köteteibe bekerült-e az intézet cédulaanyaga vagy annak bizonyos hányada. Mindenesetre a szerkesztők, összeállítók egy része a régi "telekisek"-ből verbuválódott.

Dolgozatunk összegzéseként fel kell tennünk egy kérdést: a két világháború között gazdagon sorjázó társadalomtudományi kutatási eredmények, a tények tiszteltetésén alapuló elemző-dokumentatív munka motivációi között nem szerepelt-e vajon valamiféle materiális dolog is? Máig érvényes intelme okán hadd idézzük befejezésül a statisztikaprofesszor Elekes Dezső ide vonatkozó gondolatát: "...De mindekelőtt egyformán érdeke valamennyi dunai államnak, hogy szomszédaival gazdasági kontaktust keressen, s leépítse a kereskedelmi, pénzügyi és egyéb gazdasági válaszfalakat – már-már erődítményeket –, amelyek mögül valóságos gazdasági háború folyik. Mert csakis a gazdasági élet helyreállításával felelhet meg... ama rendeltetésének, hogy népeknek és kultúráknak ne elválasztója, hanem egyesítője, északi és déli, nyugati és keleti törekvéseknek és befolyásoknak ne ütközőpontja, hanem közvetítője legyen" [37].

Hivatkozások

- [1] Csak két forrást idézünk, úm.: POLZOVICS Iván: Bevezetés a szakirodalmi dokumentációba a műszaki és természettudományok terén. Bp. OMKDK, 1962. 346 p. – MÓRA László: Az Országos Műszaki Könyvtár és Dokumentációs Központ története 1883–1949. Bp. OMIKK, 1980.
- [2] [VEREDY] WITZMANN Gyula: Dokumentáció. Bp. 1938. 14 p. (Fővárosi Könyvtár, tanulmányok)
- [3] CHOLNOKY Győző: A világirodalmi és nemzetiségi dokumentáció az Országos Idegennyelvű Könyvtárban. (Helyzetkép és javaslatok.) [Vezetői értekezleti előterjesztés] Bp. 1991. július 17. Házisoksz. 11 p. 1 mell.
- [4] KRISZTICS Sándor: A Magyar Szociográfiai Intézet. = A Magyar Szociográfiai Intézet Közleményei, 1. köt. 1. sz. 1941. p. 1–12. A Teleki-idézet a cikk 1. oldaláról való.
- [5] EÖTTEVÉNYI Olivér: A Magyar Külügyi Társaság. Bp. 1941. Egyet. ny. 13 p. (Köny. Külügyi évkönyv, 1941.)
- [6] SZEPESVÁRALJAI HAENDEL Vilmos: A kisebbségi intézetről. Miskolc, 1935. Ludvig ny. p. 8. (A Miskolci Jogászség Könyvtára, US. 12.)
- [7] FALUHELYI Ferenc: Bevezető előadás. = A Magyar Kisebbségi Intézet ankétjai, Pécs, 1930. p. 18.
- [8] A Magyar Kisebbségi Intézet ankétjai, Pécs, 1930.
- [9] NAGY Iván: Kisebbségi intézetek és a statisztika kapcsolatos feladatai. = A Magyar Kisebbségi Intézet ankétjai, Pécs, 1930. p. 28–29.
- [10] Bibó István életútja. Huszár Tibor beszélgetése Bibó Istvánnal. 1978. dec. 16. Kézirat az ELTE szociológiai tanszékének könyvtárában. Az itt felhasznált részletet közli Für Lajos Kisebbség és tudomány c. művének 52. lapján.
- [11] RÓNAI András: Államtudományi Intézet. = Magyar Statisztikai Társaság 1932–1942. p. 33–36.
- [12] Néhány jelentősebb kiadványa mégis: Magyarország 1910. évi néprajzi térképe Báltky, Kogutowicz és Teleki szerkesztésében, vagy A történelmi Magyarország területének nemzetiségi térképe az 1930–1939. évi népszámlálási adatok alapján.
- [13] Ezt a produkciót legegyszerűbben a Magyar Könyvszet 1921–1944. 2. kötetének (Bp. 1984.) 48–90. oldalán lehet áttekinteni.
- [14] A [4] alatti mű, p. 1.
- [15] FÜR Lajos: Kisebbség és tudomány. Bp. Magvető Kiadó, 1989. 242 p. Az idézet az 56. lapról való.
- [16] TELEKI Pál: (Felszólalás a Magyar Kisebbségi Intézet első ankétján) = A Magyar Kisebbségi Intézet ankétjai, Pécs, 1930. p. 43.
- [17] FALUHELYI Ferenc: A Pécsi m. kir. Erzsébet Tudományegyetem Kisebbségi Intézetének működése. Bp. 1941. Áll. ny. p. 18. (Köny. Közigazgatásunk nemzetközi kapcsolatai.)
- [18] BENKŐ Samu: Az Erdélyi Tudományos Intézet. = Valóság, 35. köt. 4. sz. 1992. p. 62–72.
- [19] KRISZTICS Sándor: Szociográfiai elméletek és eszmények. = A Magyar Szociográfiai Intézet Közleménye, 1. köt. 1. sz. 1941. p. 13–28. és a [4] alatti mű. Egyébként a Magyar Szociográfiai Intézetre vonatkozó további mondanivalónk e két forrásra támaszkodik.
- [20] SALLAI István–SEBESTYÉN Géza: A könyvtáros kézikönyve. 2. átd. kiad. Bp. Gondolat, 1965, 831 p. – Az idézet a mű 509. oldaláról való.
- [21] Közli FÜR Lajos, id. mű p. 74.
- [22] SZITA László: Nemzetiségi (kisebbségi) kutatások és a hallgatók bekapcsolása a tudományos munkába a két háború közötti Erzsébet Egyetemen. = Baranyai Művelődés, 1981. 3. sz. p. 75–81.
- [23] A [17] alatti mű.
- [24] FÉNYES Miklós: A Pécsi Tudományegyetem Kisebbségi Intézetének könyvtára és adattára. = Könyvtári Figyelő, 20. köt. 3. sz. 1974. p. 236–241.
- [25] A [17] alatti mű, p. 5.
- [26] CHOLNOKY Győző: Töprengés a Teleki Intézet szellemi örökségéről. = Könyvtáros, 40. köt. 11. sz. 1990. p. 647–650.
- [27] A [15] alatti mű, p. 65.
- [28] Ez a címváltozás a Revue des Études Hongroises 21. évfolyamára esik, ami új sorozat kezdésére is okot ad. A folyóiratot Benda Kálmán szerkesztette.
- [29] Revue d'Histoire Comparée. N. S. 1. köt. 3–4. sz. 1943. p. 3–32.
- [30] A [29]-ben hivatkozott folyóiratszám, p. 33–69.
- [31] A [29]-ben hivatkozott folyóiratszám, p. 70–116.
- [32] A [29]-ben hivatkozott folyóiratszám, p. 279–330.
- [33] A [29]-ben hivatkozott folyóiratszám, p. 564–566.
- [34] A [15] alatti mű, p. 65.
- [35] Bibliographie de l'Europe Carpathique. Publications historiques de l'année, 1942. Paris–Budapest, 1943. p. 96.
A Revue d'Histoire Comparée melléklete.
- [36] A [35] alatti mű, p. 4.
- [37] ELEKES Dezső: A Duna-völgyi kérdőjel. A Duna környéki Közép-Európa gazdasági problémája. Bp. 1934. 308 p. – Az idézet a 296. oldalról való.

Beérkezett: 1992. X. 9-én.